

КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ТЕОРІЇ ПСИХОАНАЛІЗУ

In this article author researches theoretical sources and the evolution of the mass society concept in the psychoanalysis theory. Basing on the theories of Z. Freud, K. G. Jung, H. Marcuse, E. Fromm and W. Reich author analyzes the role of the mass society concept in the psychoanalysis theory. The article also describes the features and characteristics of the mass society, as well as the ways of its overcoming in the psychoanalysis theory.

Ідея масового суспільства, виникнувши ще на початку XIX ст. як реакція на Французьку революцію, турбувала багатьох науковців та мислителів того часу. Індустріальна цивілізація, яка почала дуже стрімко розвиватися, вимагала нових знань про людину та її місце у світі. До цих дослідницьких пошуків долучилися науковці різних напрямків та шкіл. Один із найоригінальніших підходів до трактування сутності масового суспільства був розроблений у руслі теорії психоаналізу.

Мета статті – дослідити теоретичні витоки та еволюцію концепту масового суспільства в теорії психоаналізу.

Дана мета зумовила постановку наступних завдань:

- з'ясувати роль концепту масового суспільства в теорії психоаналізу;
- дослідити еволюцію концепту масового суспільства в теорії психоаналізу;
- проаналізувати основні ідеї щодо масового суспільства у концепціях З.Фрейда, К.Г. Юнга, В. Райха, Г. Маркузе та Е. Фромма.

Фундатор психоаналізу та соціальний філософ Зігмунд Фрейд одним із перших почав досліджувати проблеми, пов'язані з масовою свідомістю у суспільстві. У цілому ряді праць, таких як «Тотем і табу» [5], «Психологія мас та аналіз лодського «Я»» [4], розроблений З. Фрейдом психоаналіз набуває не лише обрисів теорії, але й своєрідної соціальної критики. З. Фрейд висловив гіпотезу

про два фундаментальні інстинкти в людській природі – потяг до життя і потяг до смерті, Ерос і Танатос. Безперешкодне задоволення цих потягів несумісне з цивілізованим існуванням, і тому суспільство придушує їх, примушує їх слугувати собі шляхом сублімації сексуального потягу (Еросу) і переорієнтації деструктивних імпульсів (Танатосу) на зовнішній світ у формі праці. Ця репресивна організація інстинктів відображається і в структурі психічного апарату: якщо «Воно» є представником принципу задоволення, тобто життя, направленого на сліпе задоволення потреб, то «Я» як посередник між «Воно» та зовнішнім світом і «Над-Я» як голос суспільства в психіці індивіда представляють принцип реальності, який забезпечує виживання організму у зовнішньому світі. Останні два нашарування сформувались історично при переході від принципу задоволення до принципу реальності, який означає неможливість повного задоволення людських потреб [2, с. 520].

Виходячи з цього, вчений стверджував, що маси у своїй більшості недалекоглядні, їхня поведінка підпорядковується бажанням, а не розуму, вони не хочуть працювати, їм притаманне прагнення до вседозволеності та розпусти. Тому влада повинна бути зосереджена у руках вузького кола людей культури, котрим вдалося побороти власні бажання і котрі здатні не слідувати масам. Ця еліта повинна бути незалежна від мас (організаційно і матеріально) і мати у своєму розпорядженні достатньо заходів, щоб примусити людей працювати та підтримувати порядок [1, с. 101].

Ідея З. Фрейда про домінування інстинктів у людському житті та їхнього підкорення владою примусу згодом стала підґрунтям для концепцій когорти різноманітних вчених у 1940-60-х рр. Зокрема Г. Маркузе, В. Райх, Е. Фромм та ряд інших, намагаючись поєднати фрейдизм із марксистською теорією, розробили оригінальні концепції, в яких розглядали репресивну дію держави відносно індивіда як результат надмірного пригнічення інстинкту Життя, збільшення руйнівної дії Танатоса та поширення відчуження у суспільстві. Звісно, сам З. Фрейд так критично роль держави не оцінював – для нього репресія, до якої вдається влада, є необхідною для забезпечення існування суспільства, однак його

вчення було важливим кроком для нової постановки проблеми взаємозв'язку людини і маси.

Учень З. Фрейда Карл Густав Юнг, доповнивши теорію психоаналізу «колективним несвідомим» та вченням про архетипи [9], так само звертав увагу на прояви масової культури у суспільстві та окремо взятій особистості. Суспільство з масовою культурою, на його думку, знищує особистість і тому воно є безсумнівним злом, з котрим необхідно боротись. Але вченому стало очевидним, що ця боротьба повинна відбуватись не на рівні суспільства, держави, класів чи партій, а у самій людині. Конкретна особистість виступає в якості «початку і кінця» всіх суспільних відносин, джерелом соціальних бід і одночасно засобом їх вирішення. На думку вченого, всі політичні катаклізми – наслідок невирішених конфліктів душі кожної окремої людини. Тим самим К. Г. Юнг покладав велику відповідальність на людину за стан справ у суспільстві. Характерною рисою суспільства масової культури є всеохоплююча політизація суспільного життя. Розмивання особистості у групі, втрата індивідуального обличчя породжує «масову людину» і «масову душу». Основною потребою масової людини є участь у політиці, що вмотивована несвідомим почуттям глибокої внутрішньої дисгармонії, прагненням зняти свій невроз зовнішньою активною поведінкою. Відповідно, чим більший невроз, тим більша політична активність. Масовий невроз призводить до масового психозу та масової психічної епідемії, тобто до створення політичного руху [1, с. 109]. Розглядаючи проблему співвідношення індивіда та маси, вчений писав: «Маса придушує проникливість та вдумливість, на які ще здатна окремо взята особистість, і неодмінно призводить до доктринерської та авторитарної тиранії, варто тільки конституційній державі проявити слабину» [10, с. 68].

Представник Франкфуртської школи Герберт Маркузе здійснив спробу перенести філософські конструкції фрейдизму стосовно природи сучасної цивілізації у політичну площину. Звертаючись до спадку З. Фрейда, Г. Маркузе підкреслював, що його цікавить не психоаналіз як технічна дисципліна, але філософія психоаналізу, чи те, що сам З. Фрейд називав метапсихологією.

Вивчаючи неврози, З. Фрейд прийшов до висновку, що вони кореняться не тільки в індивідуальній патології, але й в організації існуючого суспільства, яке придушує потяги і потреби людини і перш за все сексуальний потяг. Саме до цієї найбільш спекулятивної та дискусійної частини спадку З. Фрейда, і звернувся Г. Маркузе в пошуках методологічної опори для критичного розгляду сучасного стану цивілізації. Саме «стану», бо Г. Маркузе стверджував, що конфлікт між інстинктами та цивілізацією не є безнадійним: репресивність належить не до сутності цивілізації, а лише до «специфічно історичної організації людського існування» [2, с. 519].

Для того, щоб пояснити сутність цієї історичної форми принципу реальності, термінологія З. Фрейда вже не може застосовуватись, оскільки вона не забезпечує адекватне розрізнення між біологічними інстинктами та їх суспільно-історичними перетвореннями. Тому Г. Маркузе запропонував інші терміни: а) додаткова репресія – це обмеження, накладені соціальною владою. Її необхідно відрізнити від основної репресії, як модифікації інстинктів, необхідних для закріплення існування людства в цивілізованій формі; б) принцип продуктивності – пануюча історична форма принципу реальності [2, с. 37].

Г. Маркузе був упевнений, що сучасна цивілізація живиться енергією Ероса шляхом її десексуалізації та сублимації, та, відповідно, веде до фатального послаблення Ероса на користь Танатоса, оскільки перший вже не може зв'язати всі деструктивні імпульси. Прогрес цивілізації повертається проти самої ж цивілізації і веде до заперечення раціональності панування. Завдяки технічним досягненням людство зуміло наблизити перемогу над нужденністю, наблизилось до задоволення вітальних інстинктів людини і, відповідно, до звільнення інстинктів від непотрібного стримування. Перед людством відкривається можливість нового принципу реальності та перетворення тіла в самоціль. Однак це суперечить інтересам панування. Чим реальнішою є можливість звільнення, тим сильніша необхідність репресії, так як це не допускає розпаду встановленого порядку. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може послабити репресію, то повертається проти індивідів і перетворюється в спосіб контролю.

Коли ж людина не є зайнятою, то її свідомістю все рівно маніпулює «витончений важіль» – індустрія розваг, яка краде від людини і її вільний час також. Але тепер і саме панування перестає бути індивідуальною функцією і також стає самоціллю, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів [2, с. 520–521]. Ця сукупність інститутів якраз і породжує те, що Г. Маркузе називає «одномірним» суспільством.

Згідно з концепцією Г. Маркузе, «одномірна» людина є результатом панування технологічного розуму, який унеможливує самостійний вибір індивіда, нав'язуючи йому «хибні потреби» та бажання. Використовуючи досягнення науки, технологічну раціональність та систему потреб, суспільство забезпечує високий стандарт життя своїм членам, внаслідок чого прив'язує їх до існуючого ладу. Тим самим індивіда позбавлено основи, яка забезпечувала його автономію, його здатність протистояти цілому. У такий спосіб, на думку Г. Маркузе, формується модель «одномірного» мислення та поведінки. Індивід постає як об'єкт, який нездатний самостійно осмислити причини власного пригнічення, знаходячи втіху в ілюзії свободи вибору, окресленої технологічним пануванням. В якості поштовху до звільнення з-під гніту репресивної раціональності, а відтак і здобуття себе як суб'єкта, повинно виступити щось ірраціональне, а саме – розкріпачення інстинктів. Таким чином, Г. Маркузе закликає до революції, яку мають здійснити ті соціальні елементи, що перебувають за межами системи контролю («соціальні аутсайтери»).

Дуже близьким до теоретиків Франкфуртської школи був австрійський психолог та радикальний мислитель Вільгельм Райх. Виходячи з ідейних засад фрейдизму, вчений у ряді праць намагався доповнити теорію психоаналізу. У той же час прихід до влади нацистів у Німеччині змусив В. Райха звернутися до дослідження проблем масової психології. Це дозволило йому доповнити теорію масового суспільства критикою патріархально-авторитарної культури, яка призводить до відчуження та страху перед відповідальністю. У праці «Психологія мас і фашизм» [3] вчений дослідив умови, які призводять до встановлення тоталітаризму. На думку вченого, люди з дитинства сексуально пригнічені сім'єю,

системою освіти, суспільним вихованням та державою. Це призводить до формування «слухняної» людини, яка звикає стримувати свої інстинкти. Виховані подібним чином громадяни часто потерпають від різноманітних неврозів, оскільки вони становлять більшість суспільства, то виникає загроза «соціального неврозів». Стимування інстинктів призводить до знецінення індивіда як особистості, яка може відповідати за свої вчинки та здійснювати той чи інший вибір. Ця тенденція стимулює бажання підкоритися комусь «іншому», «вищому», віддати йому всю повноту відповідальності за себе. Так викристалізується постать вождя, який змушений виступити в якості віддзеркалення мазохістських прагнень індивідів. Єдину альтернативу знеособленому існуванню В. Райх, так само як і Г. Маркузе, вбачав у визволенні інстинктів, яке повинно вилитися у «сексуальну революцію».

Якщо Г. Маркузе та В. Райх агітували за радикальні проекти визволення людини з-під гніту репресивної цивілізації, то Еріх Фромм, виходячи з тих самих позицій психоаналізу, запропонував значно м'якший, скоріше еволюційний, ніж революційний проект. Будучи психологом та послідовником фрейдизму, Е. Фромм у розумінні сучасних соціальних процесів загалом сходиться зі своїми колегами. Так, у своїй фундаментальній праці «Втеча від свободи» [6], вчений змалював соціального індивіда як безвольну та безвідповідальну істоту, яка заради безпеки ладна позбутися власної свободи. Критикуючи орієнтацію людини на споживання та накопичення матеріальних благ, а не на духовне вдосконалення, Е. Фромм вивів поняття «авторитарної особистості». Для такого типу особистості характерним є прагнення розчинитися у масі собі подібних та віддати владу над собою якому-небудь вождеві.

Розмірковуючи над проблемою знеособлення людини, Е. Фромм у своїй праці запропонував програму соціально-політичних та психологічних перетворень, до яких повинно вдатися суспільство, якщо воно хоче зберегти демократію та не допустити повторної навали тоталітарних режимів, як це мало місце у першій половині ХХ ст. Зокрема пошукам альтернатив вчений присвятив такі праці як «Революція надії» [8] та «Заради любові до життя» [7]. У них він

наголошував на мирному, ненасильницькому вирішенні проблеми, що якраз і відрізняло його від інших представників Франкфуртської школи. На думку Е. Фромма, необхідна така соціальна програма, яка об'єднала б усіх без винятку людей, яка не була б лише конфронтаційною, як наприклад у Г. Маркузе, така програма, яка забезпечила б цілісність ліберальної демократії з одного боку, а також повноцінний розвиток автономної особистості – з іншого. Шлях до «здорового суспільства» можливий лише через любов як найвищий принцип порозуміння між людськими істотами.

Таким чином, еволюція концепту масового суспільства у руслі психоаналізу пройшла чималий шлях. На перших порах (безпосередньо у вченні самого З.Фрейда) концепт масового суспільства слугував опорою капіталістичній державі, однак згодом він починає набувати дедалі радикальніших обрисів, стає інструментом соціальної та політичної критики. Трактуючи масове суспільство як елемент загрози вільному розвитку особистості, такі науковці як В. Райх і Г. Маркузе закликали до революційної боротьби з репресивною системою, яка поневолила істинні бажання індивідів. Подібна гіперболізація процесу «масовізації» проходить червоною ниткою крізь всю історію теорії психоаналізу.

1. История политических учений : учебник для вузов / под ред. О. В. Мартышина. Москва : Норма, 2010. 912 с.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : исследование идеологии развитого индустриального общества / перевод с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 526 с.
3. Райх В. Психология масс и фашизм. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 539 с.
4. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва : АСТ : Астрель, 2011. 192 с.
5. Фрейд З. Тотем и табу / перевод с нем. М. В. Вульфа. Санкт-Петербург : Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. 256 с.

6. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф. Швейника. Москва : АСТ / Астрель, 2012. 284 с.
7. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.
8. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / перевод с англ. предисл. П. С. Гуревича. Москва : Айрис-пресс, 2005. 339 с.
9. Юнг К. Г. Душа и миф : шесть архетипов. Киев : Госуд. библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
10. Юнг К. Г. Избранное. Минск : ООО «Попурри», 1998. 448 с.